

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

БЛОКІНЬ Р. М.,

кандидат юридичних наук,
здобувач кафедри кримінального процесу
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 343.13

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ І ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У статті досліджено погляди вчених, які розглядали проблему соціальної та кримінальної процесуальної відповідальності. Узагальнено й проаналізовано різні підходи до сутності відповідальності.

Ключові слова: соціальна відповідальність, кримінальна процесуальна відповідальність, форми відповідальності, позитивна відповідальність, негативна відповідальність,

В статье исследованы взгляды ученых, рассматривающих проблему социальной и уголовной процессуальной ответственности. Обобщены и проанализированы различные подходы к сущности ответственности.

Ключевые слова: социальная ответственность, уголовная процессуальная ответственность, формы ответственности, позитивная ответственность, негативная ответственность.

Was investigated the opinions of scientists who examined the matter of social and criminal procedural responsibility. Overview and analysis of Different approaches to the nature of the responsibility were overviewed and analyzed.

Key words: social liability, criminal procedural liability, forms of liability, positive liability, negative liability.

Вступ. Дослідження проблеми кримінальної процесуальної відповідальності свідчить, що це питання є мало розробленим, а в працях тих учених, які його аналізували, відсутня єдність думок. Дискусійними є питання щодо сутності кримінальної процесуальної відповідальності, моменту її настання, суб'єктів і форм реалізації.

Кримінальна процесуальна відповідальність здебільшого була об'єктом дослідження ще за радянських часів таких учених, як Г.Н. Ветрова, З.Ф. Ковріга, П.С. Елькінд, І.Л. Петрухін, В.М. Корнуков. Але їхні погляди суттєво різняться. Так, Г.Н. Ветрова, З.Ф. Ковріга та Л.Г. Гаврилюк дотримуються широкого підходу в розумінні сутності кримінальної процесуальної відповідальності, який полягає в тому, що для кримінальної процесуальної відповідальності притаманною є єдність позитивних і негативних сторін, а учасники процесу несуть відповідальність із моменту покладання на них процесуальних обов'язків. Утім не всі процесуалісти дотримуються таких думок. Так, І.Л. Петрухін, В.М. Корнуков, П.С. Елькінд, Л.Д. Удалова й О.Ю. Хабло вужче тлумачать сутність кримінальної процесуальної відповідальності й уважають, що вона полягає в застосуванні до суб'єктів кримінального провадження заходів примусового характеру.

Для того щоб краще зрозуміти кримінальну процесуальну відповідальність, необхідно розкрити сутність соціальної відповідальності. Адже дослідження відповідальності а га-

лузевих науках неможливе без з'ясування поняття соціальної відповідальності, що містить основний «генетичний код» відповідальності будь-якого виду [1, с. 13].

Постановка завдання. Метою статті є всебічний аналіз думок учених щодо сутності і змісту соціальної відповідальності як передумови процесуальної відповідальності учасників кримінального провадження. Це дасть змогу уникнути тих помилок, яких припускаються вчені при розгляді відповідальності як проблеми окремої галузі права.

Результати дослідження. Отже, відповідальність є багатогранною та досліджується не лише в юриспруденції, а й у багатьох інших науках, зокрема філософії, етиці, соціології, педагогіці. Адже немає жодного виду суспільно значимої діяльності, яка б тією чи іншою мірою не пов'язувалася із відповідальністю, чи реальною, чи потенційною [2, с. 8].

Дослідженню соціальної відповідальності присвячені праці багатьох учених – Н.В. Вітрука, В.К. Гришука, О.В. Іваненко, Д.А. Ліпінського, В.М. Маліновської, Л.М. Москвич, О.М. Овчаренко, І.С. Самоценка, М.Х. Фарукшина, Р.Л. Хачатурова та А.С. Шабурова. Науковцями соціальна відповідальність розглядається в системі відносин «індивід – суспільство», «індивід – держава». Адже відповідальність є одним із виявів зв'язку й взаємозалежності особи та суспільства [3, с. 60]. Розвиток і вдосконалення взаємозв'язку «індивід (особа) – суспільство» зумовлюється розвитком суспільних відносин, появою держави і права та вчень про них.

У філософських словниках відповідальність тлумачиться як категорія, що відображає особливе соціальне й морально-правове ставлення особи до суспільства, людства загалом, характеризується виконанням морального обов'язку і правових норм.

Із позиції філософії відповідальність здебільшого розглядають через призму внутрішньої свободи людини. Так, ще в 60-х рр. XX ст. однією з перших звернула увагу на проблему відповідальності А.П. Черменіна, яка визначила її як відносини щодо обмеження свободи кожного індивіда з позиції інтересів суспільства, як накладення волі суспільства на вільну волю індивіда, установлення певних меж напряму його активності [4, с. 12].

Учені вдало зауважують, що чим більше свободи, тим більше відповідальності, проте виключно свobodна та відповідальна людина схильна до повноцінного саморозвитку в контексті соціальної поведінки [2, с. 52]. Свобода є можливістю чи здатністю приймати рішення чи вчиняти дії. Відповідальність – це необхідність, продиктована об'єктивними умовами, законами, які формують ту чи іншу ситуацію, або ж обов'язок прийняття таких рішень, у яких водночас утілювалися б цілі, інтереси людей, їхніх соціумів. Адже кожною діяльністю управляють не лише об'єктивні закони, а й цінності, ідеали, норми, ідеологія, світогляд, які опосередковано й сумарно виражають реальні інтереси людей [5, с. 63–65].

Філософи також звертають увагу на багатогранність відповідальності. Так, ще Платон стверджував, що громадянин відповідальний перед державою, а держава – перед громадянином, тому відповідальність має «подвійний характер у розумінні моральної відповідальності та відповідальності перед законом, котра трансформується у відповідальність за його порушення» [2, с. 9].

На сучасному етапі розвитку наукової думки вчені також пропонують виділяти різні аспекти відповідальності.

Так, А.Ф. Плахотний одним із перших запропонував відповідальність ділити на такі два види: відповідальність як реакція (система відповідей) суспільства на поведінку індивіда (суспільна відповідальність); відповідальність як система відповідей особи на вимоги суспільства (особиста відповідність) [6, с. 46]. Тобто, учений виділяє такі два види відповідальності – суспільна та особиста. Досить цікавими є подальші дослідження А.Ф. Плахотного, де він пропонує ділити соціальну відповідальність на підставі способу регулювання (правова й моральна) та залежно від часового виміру (відповідальність за вже вчинене діяння – ретроспективна сторона, і відповідальність за майбутні дії – перспективна сторона) [7, с. 74].

О.В. Іваненко стверджує, що «відповідальність як соціальна категорія відображає двосторонній зв'язок між індивідом і суспільством, членом якого він є, відповідно до вста-

новлених нормативів поведінки. У зв'язку з цим відповідальність може розглядатися у двох аспектах: відповідальність як реакція суспільства на поведінку індивідів; відповідальність як реакція особи на вимоги суспільства». При цьому вчена акцентує увагу на тому, що відповідальність «є системою відносин між людьми в межах необхідної поведінки, вимог суспільства щодо індивіда і як невідворотність надавати звіт за свою поведінку» [8, с. 14, 7].

В окремих працях при характеристиці соціальної відповідальності акцент робиться на її об'єктивному та суб'єктивному аспектах. Зокрема, Д.П. Горчаков виділяє об'єктивну й суб'єктивну відповідальність як її різновиди. Об'єктивна відповідальність, на думку вченого, – це оцінювання суспільством дій індивіда та реакція на них, а суб'єктивна – це внутрішні відчуття особи щодо свого обов'язку й оцінювання його виконання [9, с. 4].

Проте останнім часом серед науковців, які можуть по-різному підходити до тлумачення суті соціальної відповідальності (розглядають її як суспільне ставлення, обов'язок, підзвітність), усе більшого визнання набувають думки про доцільність виокремлення позитивної (перспективної, добровільної) та негативної (ретроспективної, примусової) сторони (форми) відповідальності.

Так, В.К. Гришук соціальну відповідальність розглядає як «соціально-нормативне явище, що являє собою добровільне та свідоме виконання і дотримання суб'єктами суспільних відносин, приписів, соціальних норм, а у випадку їх порушення – застосування до порушника заходів впливу, передбачених цими нормами» [2, с. 52, 137]. Учений відмічає, що соціальна відповідальність «за своїм сутнісним змістом має два види, прояви, аспекти – позитивний і негативний, відповідальність за минуле і відповідальність за теперішнє і майбутнє. Під позитивною (перспективною) соціальною відповідальністю потрібно розуміти добровільне і свідоме використання, виконання, дотримання суб'єктами суспільних відносин приписів соціальних норм. Під негативною (ретроспективною) соціальною відповідальністю – застосування для порушника соціальних норм заходів впливу, передбачених цими нормами» [2, с. 55]. Цікавим є і взаємозв'язок цих аспектів відповідальності, який, на думку В.К., полягає в такому: «Розширення сфери позитивної (перспективної) соціальної відповідальності веде до звуження сфери негативної (ретроспективної) соціальної відповідальності і навпаки – розширення сфери негативної (ретроспективної) соціальної відповідальності веде до звуження сфери позитивної (перспективної) соціальної відповідальності» [2, с. 55–56].

Д.І. Бернштейн має аналогічні погляди й вважає, що варто виділяти два значення, аспекти соціальної відповідальності, а саме: а) відповідальність за виконання обов'язку, що передбачена соціальною нормою; б) відповідальність за порушення такого обов'язку. Перший аспект – це обов'язок суб'єкта вчинити дії відповідно до вимог соціальних норм, обрати найбільш оптимальний, раціональний варіант поведінки. Другий – обов'язок суб'єкта відповідальності прийняти на себе негативні наслідки невиконання чи неналежного виконання вимог соціальної норми, тобто стати об'єктом застосування заходів виправного впливу з боку суспільства, держави, колективу, соціальної групи і своїми діями відшкодувати, компенсувати спричинену шкоду [10, с. 35–36].

У зв'язку з такою багатоманітністю думок учених щодо характеристики відповідальності, учені намагаються структурувати її різні аспекти й пропонують їх розглядати як дві підсистеми чи дві форми одного цілого.

Зокрема, В.І. Сперанський підкреслює, що соціальна відповідальність ділиться на дві підсистеми відносин. У першій відповідальність має ретроспективний характер, є соціальною підзвітністю і санкцією за дії, що йдуть урозріз з інтересами суспільства. У другу підсистему входять взаємозв'язки між людьми, колективами, спільнотами, оснований на свідомому ставленні до діяльності, здійснюваної відповідно до потреб суспільства й окремої особистості. Друга система базується на внутрішній регуляції поведінки індивіда, відносно стійких правилах людського співжиття, моральних нормах [11, с. 147–148].

На відміну від цього, Р.Л. Хачатуров і Д.А. Ліпінський вважають, що соціальна відповідальність єдина, але має дві форми реалізації: добровільну – виражається в обов'язку суб'єкта слідувати приписам соціальних норм, в його правомірній поведінці та реакції на

нього, примусову – виражається в зобов'язанні порушника соціальних норм зазнати певних заходів громадського та (або) державного примусу, несприятливих наслідків і реалізація цих наслідків [1, с. 22]. Під соціальною відповідальністю науковці пропонують розуміти обов'язок суб'єктів суспільних відносин дотримуватись вимог соціальних норм, який реалізується в їхню правомірну поведінку, а у випадках безвідповідальної поведінки, яка не відповідає приписам цих норм, порушує громадський порядок, – зазнати стягнень особистого або майнового характеру [1, с. 21].

Отже, вищенаведений аналіз праць учених дає змогу стверджувати, що соціальну відповідальність учені характеризують по-різному: як суспільне ставлення, обов'язок, підзвітність, ставлення особи, соціально-нормативне явище, система відповідей. Разом із цим практично всі дослідники соціальної відповідальності звертають увагу на її багатогранність, що викликає жваві дискусії з приводу характеристики й структуризації різних аспектів соціальної відповідальності. Більшість учених виділяють дві сторони (аспекти) соціальної відповідальності, але по-різному їх називають, а саме: внутрішня та зовнішня, позитивна й негативна, добровільна та примусова, особиста й суспільна.

Перший аспект – це відповідальність, яка зумовлює поведінку індивіда та спрямована на вибір ним такого правила поведінки, який відповідає визначеним нормам. Цей аспект відповідальності характеризує ставлення самої особи до встановлених у суспільстві правил поведінки, усвідомлення й виконання індивідом покладеного на нього обов'язку. Цей чи аналогічний аспект відповідальності має різні назви – позитивна, особистісна, внутрішня, перспективна, активна, добровільна сторона відповідальності.

Другим аспектом є відповідальність, яка на особу покладається від суспільства за негативну минулу поведінку в разі порушення встановлених суспільством правил поведінки. Вона полягає в певних обмеженнях, позбавленнях майнового чи особистого характеру, застосуванні заходів примусового характеру. Така відповідальність настає як наслідок, покарання «за» вчинені діяння. У різних працях цей аспект відповідальності має різну назву – негативна, ретроспективна, зовнішня, примусова, суспільна відповідальність.

Така різноаспектна природа суспільної відповідальності потребує осмислення й структуризації.

А тому, урахувавши все вищенаведене, уважаємо, що найбільш правильними є думки щодо характеристики структури соціальної відповідальності з урахуванням часового виміру та ініціатора відповідальності.

Тобто, відповідальність як соціальний феномен потрібно поділити на дві відокремлені системи. Перша – це самовідповідальність особи перед суспільством і державою. Вона полягає у внутрішньому, особистому зіставленні, обмеженні особою своєї поведінки відповідно до прийнятих у суспільстві правил поведінки, норм, цінностей, суспільної необхідності чи соціальних завдань. У часовому вимірі це є відповідальністю за теперішнє й майбутнє. Вона в різних роботах отримала різну назву – особиста, перспективна, внутрішня, активна, добровільна, позитивна відповідальність.

Цей аспект відповідальності залежить від світогляду особи та внутрішнього усвідомлення суті й значення відповідальної поведінки та її наслідків для суспільства, держави, колективу. Вона досліджується й корегується вихованням, педагогікою, етикою загалом і професійною етикою зокрема (судді, адвоката, державного службовця). Характеристика цього аспекту відповідальності розкривається такими словосполученнями – «почуття відповідальності», «відповідальний учинок». А тому певна група вчених справедливо відмічає, що для юридичної відповідальності, а відповідно, і кримінальної процесуальної не притаманний позитивний аспект.

Друга сторона відповідальності – відповідальність, яку особа зазнає ззовні у разі порушення встановлених у суспільстві норм і правил поведінки. Вона є наслідком «за» вчинене, реакцією на діяння. Цей вид відповідальності може бути врегульований як нормами права (юридична), так і нормами моралі (осуд, «політична смерть»). З метою недопущення безпідставного притягнення осіб до юридичної відповідальності саме ця її сторона має бути

детально досліджена науковцями та врегульована нормами кримінального процесуального законодавства.

Висновки. Характеристика відповідальності на загальному рівні має методологічне значення для дослідження проблеми відповідальності у кримінальному процесі. Адже глибоке й усеосяжне розуміння відповідальності в її філософсько-теоретичному аспекті дає змогу більш продуктивно досліджувати проблеми юридичної відповідальності загалом [2, с. 32] і кримінальної процесуальної відповідальності зокрема, що сприятиме уникненню тих помилок, яких припускаються вчені при розгляді відповідальності як проблеми окремої галузі. Адже очевидно, що дослідження та вироблення визнаного підходу до розуміння відповідальності на загальнотеоретичному рівні впливає на прогрес у дослідженні окремих видів відповідальності, у тому числі й кримінальної процесуальної.

Список використаних джерел:

1. Хачатуров Р.Л. Общая теория юридической ответственности : [монография] / Р.Л. Хачатуров, Д.А. Липинский. – СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. – 950 с.
2. Гришук В.К. Соціальна відповідальність : [навчальний посібник] / В.К. Гришук. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – 152 с.
3. Маліновська В.М. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності / В.М. Маліновська // Вісник Вищої ради юстиції. – 2010. – № 2 – С. 58–65.
4. Черменина А.П. Проблема ответственности в этике : автореф. дисс. ... канд. филос. наук / А.П. Черменина. – Л., 1965. – 22 с.
5. Косолапов Р.И. Свобода и ответственность / Р.И. Косолапов, В.С. Марков. – М : Политиздат, 1969. – 96 с.
6. Плахотный А.Ф. Свобода и ответственность (социологический аспект) / А.Ф. Плахотный. – Х. : Изд-во Харьковского ун-та, 1972. – 159 с.
7. Плахотный А.Ф. Проблема социальной ответственности / А.Ф. Плахотный. – Х. : Вища школа, Издательство при ХГУ, 1981. – 191 с.
8. Іваненко О.В. Сутність юридичної відповідальності та роль правоохоронних органів у її забезпеченні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / О.В. Іваненко ; КНУВС. – К., 2007. – 20 с.
9. Горчаков Д.П. Вивчення поняття політичної відповідальності у вітчизняній науці / Д.П. Горчаков // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – Т. 45 : Політичні науки. – 2005. – С. 4–8.
10. Бернштейн Д.И. Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения / Д.И. Бернштейн. – Ташкент : ФАН, 1989. – 145 с.
11. Сперанский В.И. Социальная ответственность личности: сущность и особенности формирования / В.И. Сперанский. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – 150 с.

